

САНІТАРНИЙ СТАН МІСТА ХЕРСОНА У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується складна санітарно-епідеміологічна ситуація у місті Херсоні у 20-х роках ХХ століття. Охарактеризовано причини спалаху ряду епідемій інфекційних хвороб та результативність радянської політики у галузі покращення санітарно-побутових умов.

Ключові слова: санітарія, водопостачання, каналізація, гігієна, лазня, епідемія.

Марквас Е.Ф. Санитарное состояние города Херсона в 20-е годы ХХ века.

В статье исследуется сложная санитарно-эпидемиологическая ситуация в городе Херсоне в 20-х годах ХХ века. Анализируются основные причины и проявления антисанитарного положения населенного пункта, учитывая особенности южноукраинского региона. Указываются масштабы послевоенных разрушений, охарактеризованы положение жилищно-коммунальной сферы и условия быта городского населения.

Исследуется состояние городских коммуникаций, прежде всего водоснабжения и канализации, которые имели непосредственное влияние на уровень санитарно-эпидемиологического благосостояния города Херсона в 20-е годы. Указано влияние жилищного кризиса на процесс «уплотнения» населения и его санитарные последствия.

Охарактеризованы причины вспышки ряда эпидемий инфекционных болезней и результативность советской политики в области улучшения санитарно-бытовых условий населения и борьбы с крупнейшими эпидемиями в городе Херсоне и его окрестностях.

Ключевые слова: санитария, водоснабжение, канализация, гигиена, баня, эпидемия.

Markvas K.F. The sanitary condition of the city of Kherson in the 20 years of the twentieth century.

In article the difficult sanitary and epidemiologic situation in the city of Kherson in the twenties of the XX century is investigated. The main reasons and manifestations of insanitary position of the city are analyzed, considering features of the South Ukrainian region. Scales of post-war destructions are specified, position of the housing-and-municipal sphere and a condition of life of urban population are characterized.

The condition of city communications, first of all water supply and the sewerage which had direct influence on the level of sanitary and epidemiologic welfare of the city of Kherson in the 20th years is investigated. Influence of a housing crisis on process of "consolidation" of the population and its sanitary consequences is specified.

The reasons of flash of a number of epidemics of infectious diseases and productivity of the Soviet policy in the field of improvement of sanitary living conditions of the population and fight against the largest epidemics in the city of Kherson and its vicinities are characterized.

Key words: sanitation, water service, sewerage, hygiene, bathhouse, epidemic.

В умовах сучасного зовнішньополітичного курсу України, надзвичайно гостро стоїть потреба підвищення рівня розвитку міського господарства та інфраструктури. Після Першої світової та громадянської воєн населені пункти на українських землях потребували майже повної відбудови та налагодження побутових комунікацій. Ряд проблем благоустрою міст України, та Херсона зокрема беруть свій початок саме в 20-х роках ХХ століття та до кінця не вирішені навіть на сьогоднішній день.

Спеціальних праць, присвячених проблемі санітарного стану міста Херсона у 1920-х роках ХХ століття досі немає. Але важливими для дослідження є роботи ряду сучасних істориків. Розвиток охорони здоров'я в Україні в період непу досліджувала І. Ткаченко [17], яка охарактеризувала чинники, що впливали на санітарний стан українських населених пунктів. Вагомий внесок у вивчення медико-санітарної пропаганди в УСРР здійснила І. Адамська [1]. Особливості розвитку медичного обслуговування в регіонах знайшли своє висвітлення в роботах Ю. Барабаш [2] та Г. Демочко [4; 5]. Окремі аспекти даної теми в контексті вивчення повсякденного життя робітників відображені в монографії О. Мовчан [15]. Торкаються у своїх працях проблем житлово-комунального забезпечення та побутових умов життя населення українських міст О. Тарапон [16] та М. Борисенко [3].

Метою дослідження є реконструкція санітарного стану міста Херсона у період ставлення радянської влади та характеристика результативності політики центральних та місцевих органів влади у галузі житлово-комунального забезпечення та протиепідеміологічної роботи.

Головним завданням радянської влади на початок 1920-х років стало відновлення житлового фонду, міських комунікацій, господарських об'єктів та ряду елементів міської інфраструктури. Зокрема у місті Херсоні на 1922 рік було зруйновано більшість житлових кварталів, а саме - 508 житлових та 297 нежитлових приміщень було зруйновано на 70-100% та 488 житлових та 277 нежитлових приміщень було зруйновано на 45-70%. Всього зруйновано та пошкоджено 1162 будівлі з 6293. Основний тягар відбудови ліг на плечі місцевих жителів, яких теж стало значно менше у результаті бойових дій та міграцій. Чисельність населення міста Херсона скоротилась майже на 50% [6, арк.57].

Радянські власті активно розпочали житлове будівництво, адже житлова криза була дійсно найбільш нагальною проблемою. У 1924 р. у місті було 4 052 будинків та 11952 квартири. З них заселені 10965 (92%), незаселені 987 (8%), у порівнянні з 1923 р. число заселених квартир зросло на 52%. Але житлова криза

так і не була подолана, рівень скупченості населення стрімко зростав. На думку О. Тарапон проблему житлового забезпечення ускладнювала посилена урбанізація, у результаті якої темпи зростання міського населення набагато випереджали можливості розширення житлового фонду. Незважаючи на постійне зростання новобудов у містах, протягом 1920-х рр. житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася: з 6,8 м² у 1924 р. до 5,7 м² у 1929 р. [16, с.150 - 151]. І. Ткаченко вказує, що в 1923 р. на одну кімнату приходилось 1,6 чоловік, у 1924-1925 рр. - 1,8 чоловік [17, с. 346].

У 1925 р. херсонський міський бюджет складав 651286 руб. з них 466 000 (70%) виділялось на розвиток комунального господарства, але цього все одно було не достатньо. На 1927 р. в Херсоні налічувалося 140 житлових кооперативів, які забезпечували своїх членів мінімальною житловою площею, але залишалась досить прибутковим видом оренди житла. Так, як оренда приміщення в Херсоні коштувала від 100 до 250 руб. [7, арк. 21].

В умовах непу пожвавилось індивідуальне житлобудівництво та житлово-будівельна кооперація. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно збільшувалася. У Херсоні за переписом на 15 березня 1923 р. в індивідуальному володінні перебувало 217 будівель. Але в цьому секторі також існували численні проблеми. До об'єктивних труднощів приватного будівництва належали і нестача будматеріалів (дефіцитом ставали цемент, скло та ін.), і підвищення цін на матеріали та будівельні роботи. У 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників – 5% від загальної вартості будівництва. Зважаючи на загальне зростання цін, це підривало можливості приватних забудовників [7, арк.12]. Тому на 1931–1932 рр. припадає пік будівельної кризи.

Перенаселення і тіснота характеризують житлові умови більшості херсонців 1920-х рр. Саме вони визначали рівень побутових умов існування населення. Часто під житло використовувалися господарські приміщення, ванні кімнати, що унеможливило підтримання належного санітарно-побутового стану, елементарного рівня особистої гігієни мешканців таких помешкань.

Пристосування під житло непридатних будівель зумовлювало порушення всіх можливих санітарних норм. Дефіцит житлоплощі, брак коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку багато у чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій та комфортність. Додатковий стіл або ліжка в єдиній кімнаті, де жила родина з 4–7 осіб, вже становили серйозну проблему, особливо, якщо вона служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі і прасування білизни [1, с. 45].

Квартири часто тільки мали таку назву, бо більше були схожі на бараки, в яких навіть підлога земляна. Квартири в місті були переважно 1 – 2 кімнатні. Житлова криза так і не була вирішена на початок 30-х років, тому радянська влада вдається до таких заходів як «ущільнення населення», що передбачало зменшення санітарних норм житлової площі на душу населення [3, с. 148]. Вигода від таких заходів була мінімальною, але це призводило до ще більшої скупченості населення та відповідно загострення санітарно-епідеміологічної ситуації.

Відбувалися певні зрушення в системі міських комунікацій. У першій половині 1920-х рр. електроенергія була доступна лише третій частині міського населення. Опалення квартир майже скрізь місцеве, від груби або кухонної печі. Комісії неодноразово звертали увагу на невідповідний санітарний стан житла: «...біля кожної квартири є окрема вбиральня з вигрібним ящиком й усі нечистоти течуть на землю, ...помії виливають де завгодно на вулиці..., ...місцями спостерігається звалище сміття у вбиральнях, а також кухонних відходів, є й зовсім зруйновані вбиральні» [8, арк.2]. Водогін було підведено до 17,2% квартир. Населення змушене було споживати брудну воду, адже ремонт та будівництво водогонів і каналізації постійно затримувалося. Водогін в Херсоні збудовано ще в 1886 р. З грудня 1921 по травень 1922 рр. водогін в місті не працював через відсутність та економію палива, а також у зв'язку з тим, що ремонтні роботи тут не проводилися на протязі останніх 5 років. В травні 1922 р. водогін таки було відремонтовано. Городяни почали отримували воду 8 годин на день, з подачею в середньому 10 000 відер води. Максимальна

подача води по місту за одну годину 12 500 відер [6, арк. 90]. Але й це не вирішувало проблему. У 1920-х рр. у місті ще існували будки, з яких городянам продавали воду з централізованого водогону. Незмінним явищем були великі черги біля пунктів постачання води, часто дані об'єкти знаходилися в неналежному стані. А тому багато мешканців міста віддавали перевагу воді з криниць та природних водоймищ. Там, де не було такої можливості, населення часто потерпало від нестачі води [6, арк. 67].

Каналізацію мали незначна кількість будинків, більшість мешканців користувалися туалетами загального користування й лише 4,6% квартир мали індивідуальні вбиральні, а зовсім позбавлені туалетів було 5,2% квартир. Кількість асенізаційних обозів скоротилася вдвічі, порівняно з довоєнним рівнем [15, с. 200]. У результаті місто не могло своєчасно очищуватися від сміття та нечистот, що становило безпосередню загрозу спалахів інфекційних захворювань. Крім того, майже усі квартири мали сараї та погребі, половина усіх квартир мають можливість користуватися горищами для сушки білизни та інших потреб. Більше половини квартир мали також і додаткові приміщення для утримання домашніх тварин (найбільше херсонці тримали свиней, коней та корів).

За архівними даними, на Військовому фордштаті було 1510 квартир, з них одноповерхових – 1499, двоповерхових – 13. Водюю з водогону користувалися лише 75 будинків і 32 криницею. Ванну кімнату мали 12 квартир. Більшість опалювали своє житло грубами, 86 мали електрику, лампи мали всього – 240 сімей. Кухнею користувалися – 1131 будинки, а 472 готували їжу в кімнаті, де й проживали. Комісії рахували і неохайні будинки, на Військовому ж їх нараховували 430 [9, арк.43]. Тож, наведені дані свідчать про жахливі умови проживання херсонців.

Вкрай низьким санітарно-побутовим рівнем відзначалися помешкання робітників. Численні культурно-побутові конференції указували на типові проблеми робітничого житла: "квартири розвалені, стелі течуть", "бруд, занехаяння", "звалище сміття до туалетів", "зовсім зруйновані вбиральні" і т. ін.

Комісії з перевірки побуту робітників засвідчують також низький культурний рівень пересічних радянських громадян, загальну антисанітарію, жахливий стан місць "загального користування", відсутність господарського ставлення до житла [16, с. 154]. Звіти таких комісій повідомляють про жахливі умови житлово-комунального господарства «...Помещение бывшей Водной Милиции (по Богородницкой улице) находится в ужасном антисанитарийном состоянии. Найдено следующее: крайне запущен вид; 2/3 комнаты верхнего этажа совершенно закопчены от печей; 3/2 на первом этаже разваленые; уборные находятся в ужасном состоянии» [10, арк. 56]. Це загрожувало масовим захворюванням працівників, які неодноразово зверталися з проханням покращити умови їх праці.

Житла у більшості своїй опалювалися грубами. Мешканці мали подбати про паливо, ціни на яке були достатньо високі (нижчі ціни встановлювалися лише для робітників і членів профспілок). Дрова для будинків без централізованого опалення мали забезпечувати домоуправління. Часто самі мешканці мали подбати, щоб їх доставити і нарубати. Талони на дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. [3, с. 93].

В 1920-ті рр. санітарний стан населення ускладнювало недостатнє забезпечення комунальними банями. Існувала проблема нерозвинутості лазневого господарства в містах України, але в Херсоні в цей час вже існувало 3 лазні. Проте вони потребували капітального ремонту, чистки водогону, також не вистачало 40 чашок для купання [10, арк. 59]. Повітовий відділ охорони здоров'я неодноразово наголошував на необхідності будівництва додаткових лазень, для кращого забезпечення гігієни міського населення [10, арк, 73].

Зважаючи на тяжку житлову кризу, високу захворюваність населення, широке поширення відхідництва й наявність великого контингенту сезонних робітників, а також на існування чисельних декласованих груп населення (безпритульні, жебраки), які проживали в антисанітарних умовах і являли постійну загрозу виникнення паразитарних тифів, – необхідність підтримки чистоти тіла із заходів особистої гігієни переростала в серйозну соціальну

проблему, пов'язану зі здійсненням системи заходів по оздоровленню міста [11, арк. 12]. Особливої гостроти набуло питання централізованого прибирання міста. Неякісне прибирання вулиць, невирішеність питання місцевою владою про прибирання дворів і базарів, все це та багато іншого було причиною панування антисанітарії в місті. Особливо гостро поставало питання щодо території р. Кошової, пристані Держпароплавства, канави вздовж порту, рибного базару [11, арк. 15].

Неодноразово на порядок денний влада ставила питання санітарного оздоровлення міста. Міліції доручалося посилити догляд за санітарним станом дворових територій в місті та зобов'язувати візників очищати місце Біржи вантажних візників, біля пристані Держпароплавства. Вживалися заходи щодо поліпшення роботи інспектури двірників [12, арк. 7].

Головними джерелами великої захворюваності і поганого санітарного стану в Херсоні були забруднені промисловими підприємствами води річок Дніпра та Кошевої, забруднені міські колодязі та вуличний пил. Так, 3 січня 1930 р. санітарний лікар Херсонського порту Фельдбаум повідомляв, звертаючись до місцевої влади, вжити термінових заходів: «Ретирад находится в ужасном антисанитарном состоянии, угрожая вспышкой эпидемии брюшного тифа в порту среди водников» [11, арк. 6]. Тож головним недоліком в діяльності міської ради була антисанітарія на вулицях, недостатнє впорядкування міста, особливо на околицях.

На початку 1920-х рр. санітарія побуту населення міст у цілому визначалася несприятливими матеріальними чинниками, насамперед високою житловою скупченістю, нестачею коштів на санітарію, гігієну та оздоровлення, а також шкідливими умовами праці та відсутністю належних гігієнічних навичок у населення [17, с. 345].

Серед епідемій, що спалахували у Херсоні протягом 1920-х років були: чума, тиф, холера, малярія, дизентерія, кашлюк, дифтерит тощо [13, арк. 34]. Задля боротьби з ними проводилися щеплювальні кампанії. Значну роль відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях.

До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарного нагляду, виявлення та ізоляція хворих. Серед обов'язкових заходів міська влада організовувала спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких було дбати про безпеку міста від внесення хвороб ззовні, а передусім – холери. З настанням епідемії для подолання нових спалахів та ліквідації збудників холери керівництво Губернського санітарного управління Херсона та НКОЗ УРСР вдавалося до низки заходів, в результаті цього до Херсона було надіслано щеплювальні, епідемічний та санітарно-агітуючий загони, лікарі [11, арк. 3]. Також для попередження випадків захворюваності у листопаді 1924 р. в Херсоні був відкритий магазин «Санітарія і Гігієна». Він надавав можливість населенню отримувати якісні товари за цінами нижче ринкових [14, арк. 2]. Але через високі податки згодом магазин визнали збитковим і невдовзі його було закрито. Протягом 1921-1925 рр. особливого спалаху набули дитячі інфекції (скарлатина, кір, кашлюк тощо). На початку 1930-х рр. у місті поширився червоний тиф та віспа. Головним засобом боротьби з цими хворобами стали щеплення. Особливу небезпеку для населення південноукраїнського регіону в цілому та міста Херсона зокрема становила малярія, яка була тут поширена через значну кількість болотистих місцевостей [17, с. 353].

Таким чином, протягом 1920-х років санітарний стан міста Херсона покращувався дуже повільно, не дивлячись на ряд надзвичайних заходів радянської влади. Причини цього явища полягали у низькому рівні санітарної грамотності населення, поганою забезпеченістю міста у післявоєнний період та браком коштів у місцевому бюджеті. У результаті Херсон потерпав від постійних спалахів інфекційних хвороб. Заходи радянської влади з підвищення добробуту городян хоч і вкрай повільно, але таки дозволили поліпшити санітарно-побутові умови життя населення, комунальне облаштування Херсона, що позитивно позначилося на зменшенні захворюваності населення на інфекційні та соціальні хвороби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамська І. Медико-санітарна пропаганда в УСРР у 1920-х роках / І. Адамська // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 44 – 49.
2. Барабаш Ю. Проблеми комунального господарства Донбасу в 1920-х рр. / Ю. Барабаш // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – № 23 (220). – 2011. – С. 88-93.
3. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20 – 30-х роках ХХ століття / М. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2013. – 270 с.
4. Демочко Г. Облаштування каналізаційної мережі у Харкові у першій чверті ХХ ст. [Електронний ресурс] / Г. Демочко // Materiály IX Mezinárodní vědecko-praktická conference «Věda a vznik–2012/2013», 27 prosinců 2012–05 ledna 2013 roku. – Praha, 2013. – Díl 19. – S. 44-47. Режим доступу: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/2967>
5. Демочко Г. Роль Всеукраїнських санітарних рад у становленні санітарно-епідемічної служби на початку 20-х років ХХ ст. / Г. Демочко // Медична наука та практика: виклики і сьогодення : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 2-3 серпня 2013 р.). – Львів, 2013. – С. 65-68.
6. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). Ф. Р-456: Повітові відділи комунального господарства. – Оп. 1. – спр. 6 – Материали доклада Одесского Губернского отдела Коммунального хозяйства о деятельности, 1933 г. – 100 арк.
7. ДАХО. Ф. Р-456: Повітові відділи комунального господарства. – Оп. 1. – Спр. 9 – Месячные отчеты подотделов Окружного коммунального отдела, 1923 г. – 38 арк.
8. ДАХО. Ф. Р-713: Виконавчий комітет Херсонської ради народних депутатів. – Оп. 1. – Спр. 21 – Акты обследования жилищных условий рабочих, 1926-1927 гг. – 6 арк.

9. ДАХО. Ф. Р-434: Статистичні бюро виконавчих комітетів повітових рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 405 – Статистичні відомості про побутові умови 1924 р. – 71 арк.
10. ДАХО. Ф. Р-456: Повітові відділи комунального господарства. – Оп. 1. – Спр. 2 – Постановления Совета Народных Комиссаров о расчешных операциях между советскими учереждениями. Акты комиссий санитарного обследования, 1922-1924 гг. – 429 арк.
11. ДАХО. Ф. Р-455: Міські відділи комунального господарства. – Оп. 1. – Спр. 79 – Протоколы санитарных совещаний, 1928 г. – 18 арк.
12. ДАХО. Ф. Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – спр. 5 – Протоколы заседаний заведующих подделов Херсонского Окргздравотдела, 1922-1923 гг. – 20 арк.
13. ДАХО. Ф. Р-438: Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 9 – О деятельности Херсонской городской санитарно-эпидемиологической лаборатории. – 67 арк.
14. ДАХО. Ф. Р-369: Аптечне управління Херсонської окружної інспектури охорони здоров'я. – Оп. 1. – Спр. 25 – О деятельности магазина санитарии и гигиены г. Херсона 1925-1926 гг. – 45 арк.
15. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
16. Тарапон О. Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920-1930 рр. XX ст./ О. Тарапон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 27. – 2011. – С. 106-113.
17. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 17. — С. 345-375.

Відомості про автора: Марквас Катерина Федорівна, завідувач кабінету кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету